

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ ÜRETİCİ DİLBİLGİSİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARA BİR BAKIŞ

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Zulhecce ABDUREŞİT*

Geliş Tarihi: 02.11.2020

Kabul Tarihi: 08.11.2020

Öz

Dil bilim alanında bir devrim mahiyetinde olan Chomsky'nin üretken dil bilgisi teorisi, geleneksel gramer ve yapısalcı teoriler üzerinde büyük bir etki yarattı ve dinamik dil kuramı üretici gramer okulunun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu kuram Amerika'dan ortaya çıkmasına rağmen, etkisi dünyanın dil bilim çevrelerine yayıldı. Litip Tohti'nin liderliğinde, Uygur akademisyenler de bu kuramın temsili eserlerinin zamanında tercüme edilmesi, tanıtılması ve Uygur dilini analiz etmek ve incelemek için teoriyi kullanmak konusunda belirli sonuçlar elde ettiler. Son otuz yıldaki araştırma sonuçlarına baktığımızda, Yeni Uygur Türkçesinin üretken söz dizimi üzerine yapılan araştırmalar giderek derinleşmektedir. Kategorilerin sınıflandırılması tartışmasından söz dizimsel özelliklerin, söz dizimsel işlevlerin ve kategorilerin anlam biliminin çalışılmasına; öbeklerin sınıflandırılmasından, öbeklerin yapı kurallarının resmî açıklamasına; belirsiz cümlelerin ve diğer cümle türlerinin basit analizinden cümle yapısının resmi tanımına kadar araştırmalar yapılmaktadır. Ayrıca söz dizimi çalışması, araştırma yöntemleri açısından açıklama ve açıklamayı birleştirdiği için açıklamaya daha meyillidir. Araştırma perspektiflerinden, söz dizimi çalışması, hem Uygur Türkçesi tek dilli çalışmalarını hem de diğer Altayca, Çince, Türkçe ve İngilizce ile ilgili karşılaştırmalı çalışmalarını içermektedir. Araştırmaların dayandığı teoriler açısından hem üretken gramer teorisi hem de tipoloji ve hesaplamalı dil bilim ile ilgili teoriler kullanılmaktadır.

Bu makalede, Yeni Uygur Türkçesinde üretici dil bilgisi ile ilgili çalışmalar gözden geçirilmiş ve Yeni Uygur Türkçesinde üretici dil bilgisi alanında ortaya konulan çalışmalar ve elde edilen kazanımlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Üretici Dil Bilgisi, Noam Chomsky, Kategori, Öbek.

A REVIEW ON THE UYGHUR GENERATIVE GRAMMAR STUDIES

Abstract

As a revolution in linguistics, Chomsky's generative grammar theory had a big impact on traditional grammar, and led to the emergence of the new most dynamic language theory as generative grammar theory. Although this theory originated in the United States, but it had influenced the whole linguistic fields of the whole World. Under the leadership of Litip Tohti, Uygur scholars have achieved certain results. Such as translation and introduction of representative Works of Chomsky: Analyze and research the Uyghur language under the framework of generative. When we look back the Uyghur researchers's results of the last thirty years: research on the generative syntax of New Uyghur Turkish is getting deeper. From the discussion of the classification of categories to the study of syntactic properties, syntactic functions and the semantics of categories; From classification of phrase to explaining the structure of phrases. From the analysis of sentence types to the sentence structure. Also in terms of research methods, syntax study combines explanation and

* Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
e-posta: zulhecce327@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1573-8879

explanation and is more inclined to explain. From the research perspective, the syntax study includes both monolingual studies in Uyghur and comparative studies on other Altaic, Chinese, Turkish and English. In terms of the theories on which research is based, both generative grammar theory and theories related to typology and computational linguistics are used.

This article reviews of Uyghur generative studies and point out that during almost the 30 years of development and the achievement in the study of syntactic. Deepening theoretical approaches to the study of the angle of view, open, more diversified.

Keywords: Uyghur Language, Generative Grammar, Noam Chomsky, Category, Phrase.

Giriş

Dil bilim alanında bir devrim olarak Chomsky'nin üretken dil bilgisi teorisi, geleneksel gramer ve yapısalcı teoriler üzerinde büyük bir etki yarattı ve yeni dinamik dil kuramı üretici gramer okulunun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu kuram Amerika'dan ortaya çıkmasına rağmen, etkisi dünyanın dil bilim çevrelerine yayıldı. Uygur bilim insanları da bu kuramın temsili eserlerinin zamanında tercüme edilmesi, tanıtılması ve Uygur Türkçesini analiz etmek ve incelemek için teoriyi kullanmak konusunda belirli sonuçlar elde ettiler.

Bu makalede, Üretici Dil Bilgisi çerçevesinde Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılmış olan çalışmaların bir özeti yapılacaktır.

1. Yeni Uygur Türkçesi ve Üretici Dil Bilgisi Teorisi

1.1. Yeni Uygur Türkçesi

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Yeni Uygur Türkçesi, kendi içinde iki döneme ayrılır. Birincisi, Eski Uygurca dediğimiz ve Göktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihî dönemdir. İkincisi ise 20. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan ve Yeni Uygur Türkçesi dediğimiz dönemdir.

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, 15. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Çağatay Türkçesinin devamıdır. Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi; tarihî gelişimi itibarıyla Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır.

1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra, edebî dillerini Urumçi ağızını esas alan "Merkezi ağız grubu" üzerine oturtmuşlardır. Merkezi ağız grubu, Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korla, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır.

Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından ikisi Hoten ile Lopnur grubu ağızlarıdır. Hoten grubu, Doğu Türkistan'ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarım milyon kişinin konuşma ağızını içerir. Lopnur grubu ise, Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lopnur ahalisinin çoğunluğunu oluşturan "Kara Koşunlular" tarafından konuşulur. Lopnur grubu, Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini de taşır (Buran ve Alkaya, 2014: 98).

1.2. Doğu Türkistan'ın Bugünkü Eğitim ve Dil Yönetim Sistemi

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, Çin hükümeti tarafından 1 Ekim 1955'te eyalet statüsüne son verilip Doğu Türkistan'ın adı Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi olarak belirlenmiş, Bölgenin başkentinin "Dihua" olan eski adı da "Ürümçi" olarak değiştirilmiştir. "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükümeti, kuruluşundan itibaren Çin Komünist Partisi

Merkez Komitesi'nin özerklik siyasetini uygulamamış, kendi başına karar alıp Çinlilerin sindirme politikasını uygulamıştır. Uygur Türkleri siyasi yaşama, hükümet çalışmalarına, ekonomik kalkınma ve kültürel etkinliklere katılmamıştır (Emet, 2008: 43). 1955 yılından itibaren, Çin Komünist Partisi kendisini Rusya'ya karşı güçlü hissetmeye başladıktan sonra, Türklerin üzerindeki baskıları daha da artırmıştır (Gömeç, 1997: 76).

Eğitim alanında da bu eşitsizlik sürmektedir. Uygur ve diğer Türk kökenli halkların çocuklarının üniversite kazanma oranı oldukça düşüktür. Çin hükümetinin eskiden beri Uygur Türklerini cahil bırak-yönet siyasetiyle eğitim kalitesini yükseltmeye yönelik hiçbir girişim yoktur. Eskiden okullarda Uygur Türkçesi ağırlıklı eğitim yapılırken, 1998 yılında alınan bir kararla üniversitelerde eğitim Çince ağırlıklı yapılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş bütün okullarda Çince eğitime geçilmesi planlanmaktadır (Emet, 2008: 45).

Çin'de 1978 sonrası uygulanan açılım politikası, kısa bir yumuşama sürecinden hemen sonra doğum planlaması, zorunlu göç, nüfus transferi, Çağdaş Uygur Türkçesinin kısıtlanması ve ardından yasaklanması vs. şeklinde kendisini göstermiş, 2017 yılında ise Doğu Türkistan tamamen ve süresiz olarak ablukaya alınmıştır (Kaşgarlı, 2019: 77).

Tıpkı Raile Abdulvahit Kaşgarlı'nın "Prof. Dr. Rahile Davut'un Türklük Bilimine Katkıları" makalesinde söylediği gibi: "Prof. Dr. Rahile Davut, devlet tarafından azınlık olarak adlandırılan ve Han kökenli Çinlilerle cahil, barbar, medeniyetsiz, dini yönden aşırı olarak lanse edilmeye çalışılan Uygurların, dünyaca ünlü bilim insanları da yetiştirebileceğini, köklü kültüre sahip bir halk olduğunu göstermesi bakımından çok kıymetlidir" (2019: 84).

Bu bakış Doğu Türkistan'daki tüm Uygur bilim insanları için geçerlidir. Çünkü Zeynep Korkmaz'ın söylediği gibi: "Dil, sosyal bir varlık ve belirli toplumların anlaşma aracı olarak tanımlanınca da bir milleti millet yapan öğelerin başında gelir. Çünkü bir toplumun millet niteliğini kazanabilmesi, her şeyden önce o millete has bir dilin varlığı ile olur. Dil bir milletin duygu ve düşünce tarzı, tarihi ve toplum hayatı ile birlikte yürüdüğünden, millet varlığının bir damgası ve o milletin ayrılmaz bir parçasıdır. Aynı zamanda o milletin sosyal yapısının ve ruhunun gerçek bir aynasıdır. Kendisi de o toplumun içinde bulunduğu tarihi gelişmenin aracı olduğundan, bir genel kültür seviyesi ile de yakından ilgilidir" (1974: 9-11). Uygur bilim insanları Uygurların ana dili olan Uygur Türkçesini canıyla koruyup üzerine çalışmayı sürdürmektedir.

1.3. Noam Chomsky ve Üretici Dil Bilgisi Teorisi

Avram Noam Chomsky, yaşayan en önemli aydınlardan biri olarak kabul edilir. 7 Aralık 1928 tarihinde Philadelphia, Pensilvanya'da Rus göçmeni William Chomsky'nin oğlu olarak dünyaya geldi. Ailesi Yahudi kökenlidir. Noam Chomsky ilk, orta ve lise eğitimlerini sırasıyla Philadelphia'da bulunan Oak Lane Country Day Okulunda ve Central Lisesinde aldı. Daha sonra 1945-50 yılları arasında Pensilvanya Üniversitesinde okumaya başladı, alanı ise dil bilimidir. 1951 yılında 23 yaşında iken Harvard Üniversitesinde öğrenim görmeye başladı (URL-1).

Felsefe, dil, antropoloji, eğitim bilimleri, siyaset gibi çok geniş bir alanda yazılar yazan Chomsky, günümüzün en çok takip edilen ve alıntılanan yazarlarından biri olmuştur. Daha çok dil bilim ile ilgili eserleriyle tanınmış, fakat sonraları, siyasi anlamda birçok protesto ve eylemlerle özgürlük için savaşıyor insanlar ve devletlerin destekçisi olmuştur (Çelik, 2017: 198).

Belli bir dil için ses-anlam bağlantısını ortaya koyan kural dizgesine, o dilin dil bilgisi veya üretici dil bilgisi denir (Chomsky, 2011: 166). Üretici dil bilgisine göre her dile özgü öbek yapısı ve kuralları bulunmaktadır. Mesela eylem öbeği yapısı kuralı Japonca ve İtalyancada farklıdır (Chomsky, 2012: 23). Bir dilin üretici dil bilgisi, bir söz dizimsel ve anlamsal olmak üzere iki yorumlayıcı bileşenden oluşmaktadır. Dilde anlamsal açıdan yoruma elverişli yapı,

derin yapı; sessel yoruma elverişli yapı ise yüzeysel yapı olarak adlandırılır (Rifat, 2008: 155). Bu yapılar dillerin evrensel özellikleri ile birlikte kendine has özelliklerinin de olabileceğinin bir kanıtı kabul edilmektedir (Çelik, 2017: 203).

1.3.1. Noam Chomsky'nin Dil Görüşü

Chomsky'de dil kullanımı, insanlardaki alışkanlık ve becerilerin uygulanması olarak görülmemiş, devamlı yeni biçimlerin üretilmesi söz konusu olduğu için yaratıcı özelliğinin varlığına dikkat çekilmiştir. Çocuğun gerçek anlamda bir dil davranışını göstermesini sağlayan özellik, onun doğuştan getirmiş olduğu dil yeteneğidir. Bu sayede kafasında birtakım dil dizgesi geliştirerek konuşmalarını gerçekleştirebilir. Şu görüşün herkes tarafından genellikle kabul edildiğini biliyoruz; dil yetisi, insanın düşünsel yetenekleri arasında olmazsa olmaz bir yerdedir. Dil yetisi neticesindedir ki düşünsel anlamda insanların birtakım üretimleri gerçekleşmektedir. Dil, insan zihninin en önemli bir bileşeni (Çelik, 2017: 198), zihin ise beynin ortaya çıkmış bir biçimi olarak kabul edilmektedir (Sebzecioglu, 2010: 76).

Chomsky, 1957 yılında yazmış olduğu Syntactic Structures yani Söz Dizimsel Yapılar adlı eserinde dili matematiksel bir yöntemle inceleme fikrini ilk kez ortaya atmıştır. Daha sonra bu görüşlerini 1965 yılında yayımladığı kitabı Aspects of the Theory of Syntax yani Söz Dizim Teorisinin Boyutları adlı eseriyle sistemli hale getirmiştir. Bu sistem diğer adıyla bu kuram "Geliştirilmiş Standart Kuram" olarak birçok Türkçe dil bilim kaynağında geçmektedir. Genelde Chomsky kuramları Üretici Dil Bilim başlığıyla anılır (URL-1).

1.3.2. Noam Chomsky ve Dil Bilimdeki Yöntem Değişimi

Chomsky'ye kadar dil bilimin temel yöntemi tümevarımdı, yani özelden yola çıkarak genelleme yapabilme ya da genele ulaşabilme. Chomsky ile bu yöntem genelden özele olarak yani tümdengelim olarak değişti. Yani genelleme yapmaktan çok sınıflandırma yapılmaya başlandı. Hatta bu yüzden Türkologlar Chomsky'nin yakalaşımına sınıflamacı yaklaşım da demektedir. Chomsky, tümevarım yönteminin dilin doğal yapısına aykırı olduğunu ve ileride ortaya çıkacak doğal dilleri de kapsayabilen tek yöntemin tümdengelim olduğunu savunur. Ayrıca Chomsky şunu da belirtir, bu sınıflandırmalar sadece insan dili için geçerlidir (URL-1).

Chomsky, 1957'de yayımlanan Syntactic Structure adlı çalışmasında, dünyadaki bütün dillerin bir sisteme dayandığını belirtir (Chomsky, 2002:11-25). Bu sistem temelde öbek yapılardan meydana gelen söz dizimsel yapılardır. Söz dizimsel bir yapının ise iki düzlemi vardır. Chomsky, bu düzlemlerden anlamsal yorumu içeren yapıyı derin yapı (deep structure), sesbilimsel yorumu içeren yapıyı ise yüzey yapı (surface structure) olarak adlandırır (Chomsky, 1965:16).

Chomsky'ye kadar modern dil bilim çalışmalarında Saussurecü yapısalcılık, psikolojideyse deneyci ve davranışçı yaklaşımlar ağırlıktaydı. Chomsky üretici dil bilgisiyle insanın doğuştan yetilerini öne çıkaran ve gözlemlenemeyen özelliklerini hesaba katan bir yaklaşım geliştirdi. Üretici dil bilgisi, dil yetisini temel alıp dil bilimin semantik yönünü öne çıkararak yapısalcılıkta önemsenmemiş, gözlemlenemeyen anlam durumlarına büyük önem atfetmiştir. Bunun sonucunda kuramın "derin yapı" ve "yüzey yapı" terimleri, modern dil bilimin odağı haline gelmiştir. Chomsky'in öne çıkardığı kavram ve düşünceler, geniş alanda kabul görmüş, bilim ve felsefe çevrelerinde, deneyci ve rasyonalist tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. O, kuramında yaptığı değişikliklerle hep güncel ve bilimsel yönünü korumuş, çağının en önemli düşünür ve dil bilimcilerinden biri olmuştur. Görüşleri birçok çevre tarafından eleştirilmiş olsa da Chomsky, günümüzde çalıştığı alanlarda en yetkin isimlerden biri olarak kabul görmeye devam etmektedir (Müldür, 2016:46).

Chomsky'ye göre dil, en basit tanımla sınırlı sayıda kuralla sınırsız sayıda tümce üreten bir düzendir. Ayrıca türe özgü olan dil, ortak zihin kapasitesine dayanan, evrensellikler barındıran bir sistemdir. Dil, Chomsky için psikolojinin bir alt disiplindir. Dilin "gösterge özelliği" Chomskyci çalışmalarda önemsiz görülür ancak yapısalcılığın kurucusu kabul edilen Saussure, dili bir gösterge olarak tanımlar ve dil bilimini gösterge biliminin alt disiplini sayar (Akteker, 2019:3).

2. Litip Tohti ve Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dil Bilgisi Araştırmalarındaki Rolü

18. yüzyılda Batılı kâşifler veya misyonerler tarafından başlatılan Uygur dil bilgisi çalışmaları, bugüne kadar yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda gramer kitabı ve makalenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalarda çoğunlukla geleneksel veya yapısalcı teoriler hâkimdi. Daha doğrusu bu çalışmalar, eklemeli bir dil olan Uygur Türkçesini Hint-Avrupa dilleri çerçevesi içinde ele almaktan ibarettir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinin gerçek yapısını ortaya çıkarmada yetersiz kalır (Tohti, 2012: 16). Litip Tohti, Chomsky'nin üretken dil bilgisi ve yapısal gramerini esas alarak çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Daha da önemlisi, Uygur Türkçesi de dâhil olmak üzere insan dilinin doğası hakkında bugün daha derin bir anlayışa sahip olunmuş ve Yeni Uygur Türkçesi dil bilgisi kuramı buna göre yenilenmiştir. Kısacası, Profesör Litip Tohti Uygur Türkçesi araştırmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir.

2.1. Litip Tohti'nin Hayatı

Litip Tohti, 1953 yılında Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinin Toksun ilçesinde dünyaya gelmiştir. Çocukluğundan beri çalışkan biri olup ilkokuldan üniversiteye kadar bütün eğitim aşamalarını üstün başarıyla tamamlamıştır. Özellikle, öğrenme şartlarının sınırlı olduğu yıllarda, daha sonraki çalışmalarına temel atmak için kendi başına İngilizce ve diğer dersleri öğrenmiştir.

Litip Tohti, 1975 yılında, Pekin Merkezî Milletler Üniversitesinin Azınlık Milletler Dili ve Edebiyatı Fakültesinde eğitim almıştır. Mezun olduktan sonra aynı fakültede öğretim elemanı olarak çalışmaya başlamış ve 1982 yılında aynı okulda yüksek lisansını tamamlamıştır. 1985-1994 yılları arasında Texas Üniversitesi ve Washington Üniversitesinde ortak dil bilim ve Altay dilleri dil bilimi üzerine eğitim almış, mezun olduktan sonra eğitimine devam etmek için Pekin Merkezî Milletler Üniversitesi'ne dönmüş; Azınlık Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmıştır. Azınlık Dili ve Edebiyat Enstitüsü Dekanı ve Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü başkanı olarak görev yapmıştır. Litip Tohti, 2001 yılında profesör unvanı almış, 2003 yılında da ikinci doktorasını tamamlamıştır.

2.2. Litip Tohti'nin Çalışmaları

Litip Tohti, bilhassa Modern Uygur dil bilgisi ve Altay dilleri dil bilimi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. 2001 yılında, Millî Eğitim Komisyonu yurt dışından geri dönen öğrenciler için "Uygur ve Diğer Altay Dilleri Nesil Söz Dizimi" adlı bir monografi çalışmasını desteklemiş, yayımlamış ve bu çalışma, yerli Altay dili çalışmalarına yabancı kaynaklı söz dizim kuramını tanıtan ilk çalışma olmuştur. Bu kitap, Yeni Uygur Türkçesinde üretici dil bilgisi çalışmasının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu kitabın yayımlanmasından sonra, Uygur bilim insanları Yeni Uygur Türkçesini üretici dil bilgisi çerçevesinde incelemeye başladılar.

Litip Tohti'nin 2002 yılında, "Altay Dil Bilimine Giriş" adlı eseri yayımlanır. Bu kitap, Çin'deki (burada Çin dememizin sebebi, Litip Tohti'nin araştırma sonuçlarının sadece Yeni Uygur Türkçesini değil, Çin'deki tüm dillerin yani Çince ve diğer azınlık dillerine etkisi olduğu için ve Çin eğitim bakanlığınca ödüllendirilmesinden dolayıdır) Altay çalışmaları

alanında büyük bir boşluğu doldurur ve bu ders kitabı 2003 yılında Ulusal Kitap Ödülü Yarışması'nda ikincilik ödülü kazanır.

Litip Tohti 2004 yılında, "Kurgu Yapısından Minimalist Programa-Altay Dilinin Söz Dizimsel Yapısı" adlı ders kitabını yayımlar, bu ders kitabı Pekin Merkezî Milletler Üniversitesinin öğretim başarısı dalında birincilik ödülü kazanır. 2006 yılında, Çin Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından hazırlanan "Modern Uygur Referans Dil Bilgisi" projesinin sorumlusu olmuştur. 13 Haziran 2011 tarihinde, Prof. Dr. Ding Shiqing tarafından yönetilen "Dil Bilim Dilinin Söz Dizimsel Yapısı" adlı projeye birinci yazar olarak dahil olmuştur.

Litip Tohti, Amerika'dayken (1985-1994), söz dizimsel teoriler üretmeye ve bu teorileri, Uygur Türkçesine ve diğer Altay dillerine uygulayarak önemli sonuçlar elde etti. Bu sonuçlar, 1999 yılında yurt içinde ve yurt dışında çeşitli dergilerde yayımlanmış ve bu teori çerçevesinde bir başka monografi ve bir ders kitabı da basılmıştır. Bu araştırma sonuçları, modern Uygur referans dil bilgisinin hazırlanması için önemli bir dayanak olmuştur (Abduresit, 2019: 955).

Bu kitap, söz dizimsel yapıyı inceleme yönteminde aşağıdaki beş yönden geleneksel gramerden farklıdır:

(1) Geleneksel dil bilgisi tanımlarında, belirli orta (konu), zarf, fiil-tamamlayıcı, paralel, özne-yüklem vb. gibi cümle bileşenleri arasındaki ilişkilerin analizi ve yorumlanması özel ilgi görür. Bu kitapta, üretici söz dizimi teorisine dayanarak kategorilerin birleştirilmesi, kaydırılması ve silinmesinin analizine odaklanıyor ve birleşmenin oluşturduğu her yapıyı bir tür öbek yapısı olarak ele alıyor (Tohti, 2012: 377).

(2) Geleneksel dil bilgisi, bir cümlenin gerekli ve isteğe bağlı bileşenleri arasındaki farkı ayırt etmez ve cümlenin tüm bileşenlerini aynı düzleme yerleştirir. Bu kitapta, üretken söz dizimi çerçevesine göre her cümlenin gerekli ve vazgeçilebilir unsurlarını birbirinden ayırıyor (Tohti, 2012: 378).

(3) Geleneksel dil bilgisi tanımında, cümle bileşenleri konu, yüklem, nesne, niteleyici, zarf, öngörücü vb. olarak ayrılır. Bu kitapta, üretken söz dizimi çerçevesine göre, cümlenin gerekli bileşenlerini üç türe ayırıyoruz: Çekirdek, tamamlayıcı ve deixis, vazgeçilebilir olanı ek dil olarak ele alıyor (Tohti, 2012: 378).

(4) Hal ekleri, çoğul, bağlılık, olumsuzlama, durağan sözcükler, zaman, ton, kişi vb. gibi işlevsel ekler ve çok önemli söz dizimsel işlevlere sahip edatlar, yön yardımcı fiilleri ve diğer işlevsel kategoriler isim ve fiillerin eşleni olarak kabul edilir, hiçbir zaman gerekli söz dizimsel yerini almamış ve hiçbir zaman tam olarak çalışılmamıştır. Bu kitapta, üretici çerçeveye göre, bunlar en önemli söz dizimsel birimler olarak kabul edilirler yani her biri kendi öbeklerini oluşturabilen işlevsel kategoriler olarak kabul edilirler. Yani kendi öbek yapılarında çekirdek rolünü oynarlar (Tohti, 2012: 360).

(5) Geleneksel dil bilgisi tanımlarında, farklı cümle bileşenleri, her bilim adamının düşündüğüne göre tek çizgiler, çift çizgiler, dalgalı çizgiler, oklar gibi sembollerle temsil edilir. Analitik yöntemlerde tekdüzelik veya inandırıcılık değildir. Bu kitapta, üretken sözdizimi çerçevesine uygun olarak, her ayrıntıyı net bir şekilde ortaya çıkarmak için uluslararası olarak kullanılan kategori sembolleri (kısaltmalar) ve ters çevrilmiş ağaç diyagramları kullanılmıştır (Tohti, 2012: 381).

2.3. Litip Tohti'nin Yeni Uygur Türkçesindeki "Tili Çiqmaq" Deyimine Yeni Bakışı

Noam Chomsky, dil edinimi ve gelişimi konusunda biyolojik ve psikolojik temellerin etkili olduğunu savunmuştur. Bu sebepten dolayı kuramı da Psikolinguistik dil kuramı olarak anılmaktadır (Taştekin, 2016). Ona göre "Dil özünde yalnızca insanlara ait, ciddi patolojik durumlar dışında tüm insanlar arasında neredeyse hiç farklılık göstermeyen ve doğuştan

var olan biyolojik ortaklığımızın genel bir parçasıdır” (Chomsky, 2009: 13). Çocuklarda gözlemlenen dil gelişimine bakıldığı zaman; yaş gereği öğrenilmesi mümkün olmayan karmaşık süreçlerin çok kısa bir zaman diliminde edinilmesi ve bunların büyük bir benzerlik göstermesi, bu görüşü doğrular niteliktedir.

Chomsky, klasik zihinci yaklaşımın Platon’dan beri var olan – insanda bazı becerilerin doğuştan geldiği vb.- varsayımlarının çağdaş bir yorumunu yapar: “Bilgimizin ve kavrayışımızın bir bölümü doğuştan vardır, bu biyolojik özelliğimizin bir bölümüdür, genetik olarak belirlenmiştir, tıpkı kanatlı olmak yerine, kol ve bacaklı olmamıza neden olan ortak özelliklerimizin unsurları gibi” (Müldür, 2016: 27).

Uygurlar çok eskiden beri farklı kelimelerle dil edinimi ile dil öğrenmeyi ifade ediyor. Dil edinimini “Tili Çıqmaq” kelimesiyle ifade ediyor, dil öğrenmeyi ise “Til öğrenmek” kelimesi ile ifade ediyorlar. Burada Yeni Uygur Türkçesinde “Til” Türkiye Türkçesinde “dil” olarak telaffuz ediliyor. Çiq- fiili, Yeni Uygur Türkçesinde doğa kanunlarına göre bilinen bir organın büyüme sürecini anlatmak için de kullanılabilir. Eğer iki üç yaşındaki çocuk ilk konuşmaya başladığında, Uygurlar “Bu balining tili çıqıptu” diyorlar, yani “Çocuk konuşabiliyor” demektir. Bu iki ifadede fiil çiq’in kullanması önemli, “tili çıqmaq” potansiyel doğal dil yeteneğini ima eder. Çocuğun dil becerileri ortaya çıkmış anlamında. Benzer durumlarda, belirli bir zamandaki doğal veya hedeflenmiş bir potansiyel becerinin sürecini ifade etmek için kullanılır. Uygur Türkçesindeki bu deyim Chomsky’nin; dil davranışı, insan beyninde daha önceden programlanmış bir dil organının varlığına bağlı görüşüne uyumludur. “Tili çıqmaq” ile benzer başka deyim de vardır. Mesela bir çocuk yürüyebildiği zaman Uygur Türkçesinde “Bu balining ayiği çıqıptu” derler. Bu deyim Türkiye Türkçesinde “Bu çocuk ayaklanmış” “Bu çocuk yürüyebilmiş.” “ Bu çocuk yürümeyi öğrenmiş.” anlamına gelir. “Bu balining ayiği çıqıptu” bu durumu Uygur Türkçesinde “ Bu bala méhişni öginiwaptu” yani “ Bu çocuk yürümeyi öğrenmiş” diye ifade etmezler.

Elbette atalarımız “tili çıqmaq” deyimini nesiller boyunca kullanmış olsa da ancak geçmişte hiç kimse insan beyninin bu doğuştan gelen dil mekanizmasına sahip olduğunu söylemedi. Fakat yukarıdaki Yeni Uygur Türkçesindeki örnekler, Chomsky’nin dil mekanizmasının doğuştan gelen hipotezinin kurulması için güçlü kanıtlar sağlayabilir.

3. Yeni Uygur Türkçesinde Üretici Dil Bilgisi Üzerine Araştırmalar

Yeni Uygur Türkçesinde Üretici Dil Bilgisi Teorisi araştırmaları sentaktik çalışmalara dayanmaktadır. Böyle olmasının sebebiyse Chomsky’ye göre “İngilizce olsun, Fransızca olsun hangi dil ele alınırsa alınsın bunların her birinde bireyin kuracağı cümleler sonsuz bir şekilde devam edecektir. Ayrıca bu cümlelerin uzunlukları ile ilgili de bir sınır konulamamaktadır. Her zaman için daha uzun cümlelerin kurulması mümkün olmaktadır.” İşte Chomsky’nin bu kuram ile göstermek istediği şey, her dil bu sonsuz cümle üretme aracı inşa etme hedefidir” (Çelik, 2017: 204).

Türkçe sondan eklemeli ve yüklemi sonda bulunan kurallı diller arasındadır. Türkçeyi, Türkçe yapan ve diğer dillerden ayıran ses olayları, sözcük türetme/çekme, sokma yolları, sözcük öbeklerinde asıl unsurun konumu ve durumu, tümceyi oluşturan bileşenler ve onların dizimler gibi pek çok özellik daha sayılabilir (Hirik, 2019: 406). Özellikle söz dizimsel yapısından kendine özgü bir özelliği vardır, yapışkan dillere özgü söz dizimsel çerçeve içinde açıklanmalıdır. Chomsky tarafından temsil edilen Üretken Dil Bilgisi Teorisi, geleneksel gramer veya yapısalcı gramerin gerçekçi olmayan şeylerini alaşağı etti. Yeni Uygur Türkçesi gibi eklemeli dillerin incelenmesi için yeni bir teorik temel sağlar. Sonuç olarak, geçmişte geleneksel gramerde açıklanmayan bazı söz dizimsel problemler, tam olarak açıklanmaya başladı. Daha da önemlisi, Yeni Uygur Türkçesi dâhil olmak üzere insan dillerinin doğası hakkında daha derin bir anlayışa sahibiz ve dil bilgisi teorimiz buna göre güncellendi (Tohti, 2012: 17).

Litip Tohti'nin liderliğinde, Uygur akademisyenler Yeni Uygur Türkçesi söz dizimi çalışmalarında bir dizi etkili araştırmalar oluşturdular. Bu makale esas olarak bu araştırmaları kategori, öbek, cümle, yani söz dizimindeki bu üç kategoriye gözden geçirmektedir.

3.1. Kategorilerin Sınıflandırması Üzerine Araştırmalar

Üretici Dil Bilgisi Teorisi, kategorilerin sınıflandırılmasıyla başlar. Söz dizimsel işleve göre, kategoriler, kelime kategorisi ve işlevsel kategorisine ayrılır. Kategoriler, anlam bilimsel seçme (a-seçme) yapar. Çünkü anlamsal özellikler taşır. İşlevsel kategoriler, anlamları olmadığı için a-seçme yapmaz. Eylem, d-yapıda tümcesine a-seçme ile rol yükler (Uzun, 2000: 151-152).

Litip Tohti'nin Modern Uygurca Referans Dil Bilgisi kitabına göre, kategori aslında geleneksel dil bilgisi terimlerindeki kelime türleridir. Ama kategori daha geniş bir aralığı kapsar ve daha zengin içerik içerir. Litip Tohti, Yeni Uygur Türkçesindeki kategorileri sözcük (sözlüksel) kategorisi ve işlevsel kategorisi iki türe ayırır. Bu sınıflandırma, geleneksel içerik anlamlı kelime kategori ve işlevsel kelime kategori sınıflandırmasıyla da karşılaştırılabilir.

İşlevsel kategorisinin içeriği, geleneksel işlevsel türlerinin içeriğinden çok daha fazladır. İşlevsel kategori, yalnızca geleneksel işlev sözcüklerini değil, aynı zamanda dil bilgisi işlevlerine sahip sözde konfigürasyonel ek bileşenleri de içerir. Geleneksel kelime türleri çok fazla içerik içeremez. Yeni Uygur Türkçesinin sözcük (sözlüksel) kategorisi şu 8 türü içerir: İsim, sıfat, sayı, nicelik belirteci, zarf, zamir, yansıma kelimeler, fiil.

L. Tohti, işlevsel kategoriyi özgür işlevsel kategori ve yapışkan işlevsel kategori olarak ikiye ayırıyor. Tohti'ye göre böyle ayrılması tamamen açıklama kolaylığı içindir. Önemli bir farkı yoktur ve daha doğrusu, Yeni Uygur Türkçesinin yazımının sınıflandırılması içindir. Özgür işlevsel kategori, önceki gövdeden ayrı olarak yazılan işlevsel bileşenleri ifade eder ve geleneksel olarak bahsedilen yapılandırma ek bileşenlerinin çoğunu içerir.

Litip Tohti'ye göre, Yeni Uygur Türkçesindeki özgür işlevsel kategorileri arasında edatlar, açıcı yardımcı fiilleri, bağlaçlar, modal parçacık, ünlemler bulunur. Uygur Türkçesinin eklemeli işlevsel kategorisi, çoklu ekler, alt ekler, iyelik ekleri, zaman ekleri, olumsuz ekleri, statik ekler (sıfat ekleri, nominal ekler, zarflaştırılmış ekler, nesnel ekler), gergin ekler, kişi ekler vb. (2012: 337).

Yeni Uygur Türkçesinde, kategori üzerine yapılan araştırmalar esas olarak kategori sınıflandırma, kategorinin söz dizimsel özelliklerinin araştırılması ve boş kategori üzerine yapılan araştırmalara odaklanmaktadır.

Sözlüksel kategorilerinin sınıflandırması üzerine araştırmalar, Litip Tohti'nin araştırma sonuçlarına ek olarak, Patigül Memet tarafından yazılan Yeni Uygur Türkçesinde Kelime Türleri ve Kategori —Ayrıca zamirlerin Yeni Uygur Türkçesinde Sınıflandırması (喀什师范学院学报, 2008, 5期, 62-65页) başlıklı bir makale de bulunmaktadır. Bu makalede, P. Memet temel olarak Litip Tohti'nin kategori sınıflandırma yöntemine katılmaktadır.

Alimcan Tohti tarafından yazılan Üretken Sözdizimi Çerçevesinde Yeni Uygur Türkçesinin Kategorisi Üzerine (新疆社会科学, 2014, 3期, 113-119页) makalesi de bulunmaktadır. Alimcan Tohti, bu makalede Yeni Uygur Türkçesindeki kategorileri diller arası kategorisi ve işlevsel kategorisi olarak ayırır.

3.2. Belirli Kategoriler Üzerine İncelemeler

Kategorileri sınıflandırdıktan sonra, Uygur akademisyenler her bir kategorinin söz dizimsel özelliklerini incelemeye başladılar ve en çok tartışılanı yapışkan işlevsel kategoridir. Yeni

Uygur Türkçesinde işlevsel kategori üzerine yapılan ana araştırma sonucu ise Litip Tohti'nin Modern Uygurca Referans Dil Bilgisi adlı eseridir.

Litip Tohti bu eserinde şu görüşü öne sürüyor: İşlevsel kategori, gramer anlamını ifade etmek için kullanılan bileşenleri (unsurları) ifade eder. İngilizceye göre, Yeni Uygur Türkçesi (bu özellikler elbette tüm Türk Lehçeleri için de geçerlidir. Yeni Uygur Türkçesi üzerine çalışıldığı için böyle kullanıldı) daha zengin işlevsel kategorilere sahiptir. Bazıları gramer anlamını ifade etmeye adanmış işlevsel kategorilerdir. Bazıları ise ödünç alınmış işlevsel kategorilerdir yani belirli bir durumda belirli bir gramer anlamını ifade ederken diğer durumlarda kendi sözcüksel anlamını korur. Ama hangi durumda olursa olsun, gramer anlamı açısından aynı şekilde ele alınırlar.

Üretken söz dizimi teorisinin son zamanlardaki gelişiminin bir başka devrimci tanımı ise: İşlevsel bir kategori bir sözcük kategorisi ile birleştirildiğinde, işlevsel kategori çekirdek kategori olur, sözcük kategorisi ise tamamlayıcı olur, böylece oluşturulan öbeği işlevsel kategorinin adı ile adlandırılır. Örneğin: Yeni Uygur Türkçesinde isim öbeği egiz bina'ı çoğul eki -lar ile birleştirdikten sonra oluşan egiz binalar (yüksek binalar) öbeği çoğul öbeği olarak tanımlanır.

Litip Tohti'nin son çalışmalarından biri olan Altay Dillerinin İşlevsel Kategorilerinin Syntactic Özelliklerini Tanıma (民族语文, 2015, 第2期, 36-54页) adlı makalesinde, Altay Dillerinde yapışkan işlevsel kategorilerin syntactic özelliklerini ve anlam bilimini açıklar ve şöyle bir görüş ortaya koyar: Mevcut dil araştırmaları, dilin açıklamasının yeterliği üzerinde çalışmalıdır. Eğer Altay Dilleri tam tanımlanabilir ve açıklanabilirse, karşılığında insan evrensel gramerinin varlığı kanıtlanabilir. Litip Tohti'nin işlevsel kategori üzerine araştırması, Yeni Uygur Türkçesi üzerine tek dil çalışmasından çoklu dillerin karşılaştırmalı çalışmasına doğru genişlediği görülebilir.

Litip Tohti'nin araştırma sonuçlarından başka Ababekri Memet ve Alimcan Tohti'nin de bu konu ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Ababekri Memet kendisinin Üreten Dil Bilgisi Teorisi Çerçevesinde Modern Uygurcada Ek Unsurlarının Süperpozisyon Fenomeni Üzerine Bir Çalışma (语言与翻译, 2008, 第2期, 17-20页) adlı makalesinde: Süperpozisyon fenomenini ve nedenlerini araştırmıştır. Ek süperpozisyon fenomeninin nedenleri ise Yeni Uygur Türkçesinin yapışkan dil olma özelliklerinden, hiyerarşik özelliklerinden ve boş kategoriden kaynaklandığına inanmaktadır.

Alimcan Tohti Uygur Türkçesinde Bağlaçların Syntactic Özellikleri (民族语文, 2015, 第5期, 66-71页) adlı makalesinde Uygur Türkçesindeki bağlaçların söz dizimsel özelliklerini araştırdı ve bağlaçların işlevsel kategoriye ait olduğunu ve bağlaç öbeği oluşturabileceğini iddia etmektedir.

3.3. Üretici Dil Bilgisi Çerçevesinde Yeni Uygur Türkçesinde Boş Kategori Üzerine Yapılan Araştırmalar

Standard kuramdaki bir diğer yenilikse “boş kategori”dir. Taşınma işlemi, boş kategorilerle yapılır. Böylece derin yapıda boş kategorinin varlığı kabul edilmiştir. İlişkiler açısından alttaki budağın yukarıya taşınması süreci olan “yükselme” standart kuramda geliştirilen bir diğer dil bilgisi çalışmasıdır. Ayrıca öbek yapılarında dikey “Tümleyici, iz, boş kategoriler” gibi yeni yaklaşımlar; standart kuram ile dil bilgisi çalışmalarına eklenmiştir (Akteker, 2019: 36). Adından da anlaşılacağı gibi “boş kategori”, elbette “içerik kelime kategori” veya “kategori” ile ilişkilidir.

Litip Tohti 'ye göre “boş kategori, bir cümledeki belirli söz dizimsel bileşen konumlarında görünmeyen bazı sözcük ve öbek atıfta bulunur, yani bu söz dizimsel bileşenlerin konumları boştur” (Tohti, 2012: 371).

Litip Tohti: Kurgu Yapısından Minimalist Programa –Altay Dilinin Söz Dizimsel Yapısı (中央民族大学出版社, 北京, 2004) adlı çalışmasında Yeni Uygur Türkçesindeki boş kategorinin kendisine has özelliklerinin bulunduğunu yani İngilizceden farklı olduğuna inanır.

Litip Tohti'nin araştırma sonuçlarına dayanarak, Aykız Kadir Modern Uygurcada Birkaç Özel Boş Kategori (中央民族大学学报, 2006, 第3期, 114-116页) adlı makalesinde Yeni Uygur Türkçesindeki boş kategorileri üç türe ayırır: Dillerin ekonomik ilkelerinin neden olduğu anlamsal boşluk, merkez ismin kaymasının neden olduğu söz dizimsel boşluk ve pragmatik boşluk.

3.4. Üretici Dil Bilgisi Çerçevesinde Yeni Uygur Türkçesinde Öbekler Üzerine Yapılan Araştırmalar

Chomsky, dünyadaki dillerin tek bir sisteme dayandığını söylemekle birlikte dünyadaki bütün dillerin temel bir öbek yapı görünüşüne sahip olduğunu söyler. Söz dizimi, cümlenin yapısının yanında öbekler üzerinde de durur. Sözcük öbeklerinin yapısının belirlenmesi, adlandırılması, sınıflandırılması ve işlevlerinin tespit edilmesi söz diziminin üzerinde durduğu konular arasındadır. Öbeklerle ilgili bu konular, cümlenin yapısının, anlamının ve işlevinin açıklanmasında belirleyici rol oynadığından, söz dizimi çalışmalarında önemli bir yer tutar (Gökdayı, 2010: 1298). Öbekler üzerine yapılan araştırmalar, temel olarak, öbeklerin sınıflandırmasına, öbek yapısının resmi tanımına ve söz dizimsel özelliklerinin çalışmasına odaklanır.

3.4.1. Öbeklerin Sınıflandırması

Öbeklerin açıklanmasında yararlanılan geleneksel çerçeve, öbekleri sınıflandırırken öbeği oluşturan sözcüklerin türlerini değil de daha çok öbeğin biçim ve işlevini dikkate aldığı için bilim adamlarının açıklamalarında farklılıklar görülüyor.

Öbek yapı kuralına göre, öbek yapı içinde her zaman bir merkez bulunur ve bu merkeze öbeğin yöneticisi anlamına da gelen “baş” (head) adı verilir (Uzun, 2000: 18). Litip Tohti Modern Uygurca Referans Dil Bilgisi kitabında, dil bilimde bilinen tanıma göre, söz dizimsel araştırma, daha büyük bir birim, yani cümle veya cümle kuralı oluşturmak için çeşitli kategorilerin birleşimidir. Yeni Uygur Türkçesi söz dizimsel yapısının analizi, en etkili olanı üretici söz dizimi teorisine dayanmaktadır. Bu teoriye göre, kategorilerin birleştirilmesi, öbeklerin veya cümlelerin oluşması için ana mekanizmadır. Kategorilerin birleştirilmesi (kombinasyonu) genellikle ikilidir (dualistiktir) yani iki veya daha fazla kategorinin birleşmesidir. Bu iki kategoriden biri ise çekirdek kategori olmalıdır ve üretken söz dizimi kuramının yakın zamandaki gelişiminde bir başka devrimci tanım, işlevsel bir kategori sözcüksel bir kategori ile birleştirildiğinde, işlevsel kategorinin çekirdek ve sözcüksel kategori tamamlayıcıları olduğudur. Böylece oluşturulan öbek, işlevsel kategori adından sonra adlandırılır (2012: 333).

Litip Tohti, Modern Referans Grameri kitabında işlevsel kategoriye odaklanarak Yeni Uygur Türkçesindeki öbekleri; isim öbeği, çoğul öbeği, alt öbeği, hal ek öbeği, edat öbeği, sıfat öbeği, zarf öbeği, fiil öbeği, yardımcı fiil öbeği, olumsuzluk öbeği, statik sözcüklenme öbeği olmak üzere toplam 11 türe ayırır (2012: 335).

Abdurehim Rahman Uygur Türkçesinde Öbeklerinin Türleri Üzerine Araştırma (新疆大学学报, 哲学·社会科学, 2012, 第2期, 19-25页) makalesinde üretken dil bilgisi çerçevesinde Çince, İngilizce, Türkiye Türkçesi ile karşılaştırarak Yeni Uygur Türkçesindeki öbekleri 20 türe ayırır.

Yukarıdaki iki bilim adamı farklı sınıflandırma standartları nedeniyle farklı sonuçlar çıkarırlar.

3.4.2. Belirli Öbekler Üzerine Araştırmalar

Öbekleri sınıflandırmasıyla ilgili açıklamaların ardından, bilim adamları bireysel öbekleri incelemeye başladı. Litip Tohti Modern Uygurca ve Diğer Altay Dillerinin Üretken Sözdizimi Araştırma Kitabı'nda isim öbeği, sıfat öbeği, zarf öbeği ve niceliksel öbeğinin yapısal kurallarını resmileştirmek için X kaldırma teorisini kullanıyor.

Muzepper Modern Uygurcada Sıfat Öbeği (满语研究, 2009, 第2期, 53-58页) makalesinde, nominalleştirilmiş öbekleri sınıflandırdı ve söz dizimsel özellikleri ve işlevleri üzerine derinlemesine araştırma yaptı. Ayrıca sıfat öbeklerinin oluşum sürecini ağaç diyagramları yardımıyla açıkladı ve sıfat öbeği konsensüs ilişkilerini inceledi. Alimcan Tohti art arda hal ek öbeklerinin yapım yöntemleri ve söz dizimsel yapısı üzerine iki makale yayımladı.

3.5. Üretici Dil Bilgisi Çerçevesinde Yeni Uygur Türkçesinde Cümleler Üzerine Araştırmalar

Cümle, insanın algı ve bilgilerinin tümü, varlık ve onun değişiminden oluşur. Varlıktaki değişim, başlıca iki yolla gerçekleşir: Olmak ve yapmak. Varlıkta görülen değişimlerin, varlığın gerçekleştirdiği bu olma ve yapmaların diğer adı ise zamandır yani varlıktaki değişim süreçleri, zaman kavramının kaynağıdır. Bütün dillerde söz dizimi, varlıkların nitelendirildiği yapılar olan söz öbekleri ile yapma ve olmaların nitelendiği yapılar olan cümlelerden oluşur. Cümle, eylemin bir yapma veya olmanın nitelendiği yapıdır. Başka bir deyişle, olayın adı cümledir. Cümle 'Bir yapma veya olmanın nitelendirildiği dil yapılarına cümle denir, biçiminde tanımlanabilecek cümle, varlığın adı olan söz ve söz öbekleri yanında, varlıkta gerçekleşen değişimin adıdır, olayın adıdır (Karaağaç, 2018: 220).

Bir hüküm (yargı) bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli fiile veya çekimli bir fiille birlikte kullanılan kelimeler dizisine cümle denir (Gülensoy, 2010: 428). Cümleler söz dizimsel araştırmanın odak noktasıdır.

Litip Tohti Modern Uygurca Referans Dil Bilgisi kitabında, Yeni Uygur Türkçesindeki cümleleri zaman öbeği olarak tanımlar. Çünkü ona göre zaman, cümlenin özüdür. Bir fiil öbeği zaman bileşeniyle birleştirildiğinde, ortaya çıkan zaman öbeğinin kendisi bir cümle olarak somutlaştırılır. Hatta Litip Tohti zaman öbeklerinin ve cümlelerin aynı anlama sahip terimler olarak kullanılabilmesini öne sürdü. Çeşitli özelliklere sahip olan zaman öbekleri, geleneksel olarak cümle türleridir. Zaman öbeklerinin özelliklerine dayanarak, Yeni Uygur Türkçesindeki cümleleri türlere ayırıyor (2012: 360).

Yeni Uygur Türkçesindeki cümlelerin araştırması ile ilgili makale sayısı nispeten azdır. Litip Tohti, kültürler arasındaki farklılıklardan diller arasındaki benzerliklere ve farklılıklara bakış- İngilizce, Çince ve Uygurcadaki soru cümlelerinin yapısının karşılaştırması (语言与翻译, 2015, 第2期, 57-64页) makalesinde, İngilizce, Çince ve Uygurcadaki cümleleri diller arası açısından karşılaştırdı.

4. Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dil Bilgisi Araştırmalarının Sonuçlarından Seçmeler

4.1. Litip Tohti'nin Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dil Bilgisi Araştırmaları Sonuçlarından Seçmeler

TOHTI, L. (1985). "Uygurların Konuşmasında Çince Soru Zamiri Kullanımı". *Dil ve Çeviri*, s. 20-25.

TOHTI, L. (1995). "Altay Dil Teorisi ve Ortak Altay Dil Bileşenleri Üzerine". *Uygur, Til ve Tercime*, S. 2, s. 1-19. (Uygurca).

TOHTI, L. (1995). "Uygurca Bağlı Birleşik Cümle". *National Languages*, S. 6, s. 26-34.

TOHTI, L. (1997). "Uygurca Dönüştürücü Fiiller ve İşlevsel Gelişim Üzerine". *National Languages*, C. 2, s. 34-42.

TOHTI, L. (2001). *Uygur ve Diğer Altay Dilleri Nesil Söz Dizimi*. Pekin. (Çince).

TOHTI, L. (2002). *Altay Dil Bilimine Giriş*. Pekin. (Çince).

TOHTI, L. (2004). *Kurgu Yapısından Minimalist Programa-Altay Dilinin Söz Dizimsel Yapısı*, (Çince).

TOHTI, L. (2006). *Modern Uygur Referans Dil Bilgisi*. Pekin. (Çince).

TOHTI, L. (2011). *Dil Bilim Dilinin Söz Dizimsel Yapısı*. Pekin. (Çince).

TOHTI, L. (2013). *Uygur Referans Grameri*. Pekin. (Çince, Uygurca).

4.2. Başka Uygur Akademisyenlerin Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dil Bilgisi Araştırmalarından Seçmeler

MEMET, A. (2008). "Dönüşümsel Üretken Dilbilgisi Perspektifinden Modern Uygur Dilinde Ek Unsurların Üst Üste Eklenmesi Üzerine Bir Çalışma". *Dil ve Çeviri Dergisi*, s. 17-20.

ABDUREŞİT, Z. (2013). "Modern Uygurcada Zamirlerin Kategori Özellikleri Üzerine". *Science Education Journal*, s. 23-28.

ABDUREŞİT, Z. (2014). *Modern Uygurcada Zamirlerin Kategori Özellikleri Üzerine — Üretken Dil Bilgisi Çerçevesinde İngilizce Zamirlerle Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi.

AHMET, K. (2011). *Modern Uygurcanın Durum Türleri Üzerine Araştırma*. Pekin Merkezi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Milletler Üniversitesi.

HALİP, A. ve İBRAYİM, Turhun. (2013). "Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Oluşturma Kurallarının Resmi Açıklaması Üzerine". *Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi Dergisi*, s. 117-123.

KADİR, A. (2006). "Yeni Uygur Türkçesinde Bir Kaç Boş Kategori". *Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi Dergisi*, s. 114-116.

MEMET, P. ve YUFUF, A. (2008). "Modern Uygurcada kelime Türler ve Kategoriler—Ayrıca Modern Uygurcada Zamirlerin Tür Atıfları Üzerine". *Kaşgar Normal Üniversitesi Dergisi*, s. 62-65.

MEMETİMİN, G. (2014). "Modern Uygurcada Belirsiz Öbeği Dönüşümünün Sözdizimsel Bir Araştırma". *Modern Kadınlar Öncü Teorisi Dergisi*, s. 57-64.

MEMTİMİN, G. (2014). "Yeni Uygur Türkçesinde Konsensüs İlişkisi Üzerine". *Kaşgar Normal Üniversitesi Dergisi*, s. 57-64.

Muzappar. (2007). *Yeni Uygur Türkçesindeki Nominal Öbeği Üzerine: Üretken Dil Bilgisi Çerçevesinde*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi.

Muzepper. (2009). "Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Öbeği Üzerine". *Mançu Dili Araştırmaları Dergisi*, s. 53-58.

RAHMAN, A. (2012). "Yeni Uygur Türkçesindeki Öbeklerin Türleri Üzerine". *Şinjiang Üniversitesi Dergisi*, s. 19-25.

RAHMAN, N. (2019). *Yeni Uygur Türkçesinde İşlevsel Kategorilerinin Sözdizimsel İşlevi ve Sözdizimsel Hiyerarşisi Üzerine*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi.

TOHTI, A. (2010). "Yeni Uygur Türkçesinde KP Öbeğinin Yapım Yöntemi ve Sözdizimsel Yapısı Üzerine". *Bilgisayar Uygulamaları ve Yazılımları Dergisi*, s. 184-187.

TOHTI, A. (2012). "Yeni Uygur Türkçesinde KP Öbeğinin Yapım Yöntemi ve Sözdizimsel Yapısı Üzerine". *Northwest University for Nationalities Dergisi (Felsefe ve Sosyal Bilimler)*, s. 141-146.

TOHTI, A. (2015). "Yeni Uygur Türkçesinde Bağlaçların Sözdizimsel Özellikleri". *National Languages*, s. 66-71.

4.3. Çinli Akademisyenlerin Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dil Bilgisi Araştırmalarından Seçmeler

Gaoliçin. (1986). "Yeni Uygur Türkçesindeki Bazı Cümlelerinin Derin Yapısı ve Dönüşümü Üzerine". *Şinjiang Üniversitesi Dergisi (Felsefe ve Sosyal Bilimler)*, s. 103-107.

Gaoliçin. (1987). "Şingsin, Modern Uygurcada Dönüşümsel Üretken Dil Bilgisinin Uygulanması". *Şinjiang Üniversitesi Dergisi, (Felsefe ve Sosyal Bilimler)*, s. 15.

Gaoliçin. (2004). "Modern Uygurca'daki Boş Kategoriler". *Şinjiang Üniversitesi Dergisi (Felsefe ve Sosyal Bilimler)*, s. 122-125.

Jiangyan. (2009). "Dönüşümsel ve Üretken Dil Bilgisinin Yeni Uygur Türkçesindeki Belirsiz Cümlelerde Uygulanması Üzerine". *İli Normal Üniversitesi Dergisi*, s. 89-92.

Panyanlan. (2007). "Modern Uygurcada Soru Cümlelerinin Derin Yapısı Üzerine". *Dil ve Çeviri Dergisi*, s. 32-36.

TOHTI, Litip ve WANGHAIBO, Zuyiçing. (2013). "İşlevsel Ek Dizelerine Dayalı Modern Uygurcada Konuşma Bölümünün Etiketleme Yöntemi". *Çin Bilgi İşlem Dergisi*, s. 179-183.

Sonuç

Son otuz yıldaki araştırma sonuçlarına baktığımızda, Yeni Uygur Türkçesinin üretken söz dizimi üzerine yapılan araştırmalar giderek artmaktadır. Kategorilerin sınıflandırılması tartışmasından söz dizimsel özelliklerin, söz dizimsel işlevlerin ve kategorilerin anlam biliminin çalışılmasına; öbeklerin sınıflandırılmasından, öbeklerin yapı kurallarının resmi açıklamasına; belirsiz cümlelerin ve diğer cümle türlerinin basit analizinden cümle yapısının resmi tanımına kadar araştırmalar yapılmaktadır. Ayrıca araştırma yöntemleri açısından, söz dizimi çalışması, açıklama ve açıklamayı birleştirdiği için ve açıklamaya daha meyillidir. Araştırma perspektifinden, söz dizimi çalışması hem Uygur Türkçesi tek dilli çalışmaları hem de diğer Altayca, Çince, Türkçe ve İngilizce ile ilgili karşılaştırmalı çalışmaları içermektedir. Araştırmaların dayandığı teoriler açısından, hem üretken gramer teorisi hem de tipoloji ve hesaplamalı dil bilim ile ilgili teoriler kullanılmaktadır.

Uygur Türkçesi üretici gramer araştırması bakımından birçok başarı elde edilse de mevcut araştırmaya göre, hâlâ incelenmesi gereken birçok husus var. Uygur akademisyenlerin araştırmalarına devam etmesi gerekiyor.

Kaynakça

ABDUREŞİT, Z. (2019). "Litip Tohti", *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları –Dilciler-1*. Ankara: Akçağ Yayınları.

AKTEKER, Osman. (2019). *Türk Dillerinde D-Biçimlenme ve {TUR} Biçim Birimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BURAN, Ahmet ve ALKAYA, Ercan. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2. Güneydoğu/Karlık Grubu*. Ankara: Akçay Yayınları.

CHOMSKY, Noam. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT.

- CHOMSKY, Noam. (2002). *Syntactic Structures*. Berlin- Newyork: Mouton de Gruyter.
- CHOMSKY, Noam. (2011). *Dil ve Zihin 3*. Edisyon, çev. Ahmet Kocaman, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- CHOMSKY, Noam. (2012). *Doğa ve Dil Üzerine*. (Çev.: Ayşe Banu Karadağ), İstanbul: Sözcükler.
- ÇELİK, İsmail. (2017). "Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı". *International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turk (Turkish Study)*. Vol. 12/28, p. 193-208.
- EMET, Erkin. (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKDAYI, Hürriyet. (2010). "Türkiye Türkçesinde Öbekler". *Turkish Studies*, S. 3, s. 1297-1319.
- GÖMEÇ, Sadettin Yağmur. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: AKM Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HİRİK, Seçil. (2019). "Türkçe Söz Diziminde Taşıma ve Taşımanın Dönüşüne Etkisi". *Türkiyat Mecmuası*, S. 29/2, s. 403-418.
- KARAAĞAÇ, Günay. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAŞGARLI, Rahile. (2019). "Prof. Dr. Rahile Davut'un Türklük Bilimine Katkıları". *Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 14, s. 75-86.
- KORKMAZ, Zeynep. (1974). *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MÜLDÜR, Fatih. (2016). "Noam Chomsky'de Üretici Dil Bilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı Kaygı". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 27, s. 59-74.
- RIFAT, Mehmet. (2008). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları 2. Temel Metinler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SEBZECİOĞLU, Turgay. (2010). "Doğa ve Dil Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları II*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- TOHTI, Litip. (2013). *Uygur Referans Grameri*. Pekin: Çin Sosyal Bilimler Akademisi Yayınları.
- UZUN, N. (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- 阿巴拜克热·买买提, (2008):从转换生成语法角度考察现代维吾尔语格附加成分的叠加.语言与翻译, (2): 17-20. (MAIMAITI, Ababekri. (2008). "Cong Zhuanhuan Yufa Jiaodu Kaocha Xiandai Weiwueryu Gefujiachengfende Diejia". *YUYanYuFanYi*, S. 2, s. 17-20).
- 阿不都热依木·热合曼, 关于维吾尔语短语句型的类型研究, 维吾尔文版, 新疆大学学报: 哲学·社会科学, 2012, (2):19-25. (REHEMAN, Abudureyimu. (2012). Guanyu Weiwueryude Leixing Yanjiu". *Weiwuerwenban, XinjiangDaXue XueBao: Zhexue·Shehui Kexue*, S. 2, s. 19-25).
- 阿力木江·托乎提: 维吾尔语连词的句法特征, 民族语文, 2015, (5):66-71. (TUOHUTI, Alimujiang. (2015). "Weiwueryu Liancide Jufatezheng". *MinZuYuWen*, S. 5, s. 66-71).

阿力木江·托乎提：论维吾尔语KP短语的构成方法及其句法结构，西北民族大学学报（哲学·社会科学），2012，（6）：141-146. (TUOHUTI, Alimujiang. (2012). "LunWeiwueryu KP Duanyude Gouchengfangfajiqi Jufajiegou". *XiBeiMinZuDaXue XueBao ZheXue, SheHuiKeXue*, S. 6, s. 141-146).

阿力木江·托乎提：维吾尔语KP短语的构成方法及其句法结构，计算机应用与软件，2010，（11）：184-187. (TUOHUTI, Alimujiang. (2010). *Weiwueryu KP Duanyude Gouchengfangfa Jiqi Jufajiegou*". *JiSuanJiYingYongYuRuanJian*, S.11, s.184-187).

阿依克孜·卡德尔，维吾尔语中几种特殊空位，中央民族大学学报，2006，（3）：114-116. (KADEER, Ayikezi. (2006). "Weiwueryuzhong Jizhong Teshu Kongwei". *ZhongYangMinZuDaXueXueBao*, S. 3, s. 114-116).

阿孜古丽·夏力甫，吐尔根·伊布拉音：维吾尔语动词构型规则的形式化描述，中央民族大学学报，2013，（3）：117-123. (XIALIPU, Aziguli ve YIBULAYIN, Tuergen. (2013). "Weiwueryu dongci gouxing guize de xingshigua miaoshu", *ZhongYangMinZuDaXueXueBao*, S. 3, s. 117-123).

古丽斯坦·麦麦提依明：现代维吾尔语的歧义短语转换生成语法分析，现代妇女理论前沿，2014，（2）：57-64. (MAIMAITIYIMING, Gulisitan. (2014). "Xiandai Weiwueryude Qiyiduanyu Zhuanhuanshengchengyufa Fenxi". *XianDaiFuNuLiLunQianYan*, S. 2, s. 57-64).

卡依沙尔·艾合买提：现代维吾尔语情状类型研究，中央民族大学博士论文，2011年。 (AIHEMAITI, Kayishaer. (2011). *Xiandai Weiwueryu Qingzhuangleixingyanjiu*. Beijing ZhongYangMinZuDaXue Boshilunwen).

木再帕尔，维吾尔语的形容词短语，满语研究，2009，（2）：53-58. (Muzaipaer. (2009). "Weiwueryude Xingrongcihuaduanyu". *ManYuYanJiu*, S. 2, s. 53-58).

木再帕尔：论维吾尔语的名词化短语——在生成语法框架内的研究，中央民族大学博士论文，2007. (Muzaipaer. (2007). *Lun Weiwueryude Mingcihuaduanyu- Zaishengchengyufa Kuangjiane De Yanjiu*. Beijing.

努尔曼·热合曼：维吾尔语功能语类的句法功能及其句法层次关系研究，中央民族大学博士论文。(REHEMAN, Nuerman. *Weiwueryu Gongnengyulei De Jufagongneng Jiqi Jufa Cengci Guanxi Yanjiu*. Beijing ZhongYangMinZuDaXue, Boshilunwen).

帕提古丽·麦麦提，阿依夏木古丽·玉素甫：维吾尔语的语类与词类——兼论维吾尔语代词的语类归属，喀什师范学院学报，2008，（5），62-65. (MAIMAITI, Patiguli ve YUSUPU, Ayixiamuguli. (2008). "Weiwueryu De Yulei Yu Cilei—— JianlunWeiWuEryudaici De Yuleiguishu". *KaShiShiFanXueYuanXueBao*, S. 5, s. 62-65).

袁雷，三十年来维吾尔语生成句法研究综述，贵州民族研究，2016，（11），217-222 (YUAN, Lei. (2016). "Sanshinianlai WeiWuErYu Shengchengjufa Yanjiuzongshu". *GuiZhouMinZuYanJiu*, S. 11, s.217-222).

İnternet Kaynakları:

*URL-1: BAHADIROĞLU, D. (2017). <https://www.makaleler.com/avram-noam-chomsky-kimdir> (Erişim: 12.09.2020)